

Боротьба з безкарністю

*Витяг з 14-ої Загальної доповіді,
опубліковано 2004 року*

25. Мотивом існування КЗК є саме запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню. Пильна увага Комітету зосереджена, передовсім, на майбутньому, аніж на минулому, тим не менш, невід'ємною складовою завдання Комітету щодо превентивних кроків є оцінювання результативності від вжитих заходів у випадках, коли мало місце жорстоке поведження, з огляду на те, який вплив такі заходи можуть спричинити в майбутньому.

Віра в можливість заборони катувань та інших форм жорстокого поведження опиняється під загрозою кожного разу, як тільки посадові особи, що мають нести відповідальність за подібні зловживання, уникають відповідальності за свої дії. Якщо після появи інформації, в якій йдеться про жорстоке поведження, не з'являється швидка та дієва відповідь, тоді ті, хто схильний до застосування жорстокого поведження по відношенню до позбавлених волі осіб, швидко увірують – і зовсім небезпідставно – що вони можуть чинити так безкарно. Всі зусилля, спрямовані на ствердження правозахисних принципів через політику ретельного підбору персоналу та професійної підготовки будуть підірвані. В разі, коли не вдасться вжити ефективного реагування, відповідні особи – колеги, старше керівництво, органи, що проводять розслідування – неминуче стають учасниками процесу корозії цінностей, що складають основи демократичного суспільства.

І, навпаки, коли перед судом, відповідаючи за свої дії чи помилки, постають посадові особи, які віддають розпорядження, дозволяють, пробачають або чинять катування чи жорстоке поведження, це, безсумнівно, сигналізує про те, що ніхто не буде миритись з подібним поведженням. Окрім свого значного стримувального значення, така інформація переконає громадськість також і в тому, що ніхто не стоїть вище закону, навіть ті, хто несе відповідальність за дотримання його норм. Усвідомлення факту, що ті, хто несе відповідальність за жорстоке поведження, постали за це перед судом, справить корисний вплив і на жертви.

26. Боротьба з безкарністю має починатись в рідних стінах відповідної інституції (серед поліцейського або в'язничного персоналу, у військовому підрозділі тощо). Дуже часто у випадках, коли з'являються твердження про випадки жорстокого поведження, корпоративний дух призводить до готовності солідаризуватись і приходити одне одному на виручку, та навіть приховувати протизаконні дії з боку колег. Слід вжити конкретних дій використовуючи навчання та конкретні приклади для того, щоб **сприяти встановленню** такої **культури**, за нормами якої буде вважатись непрофесійним – і ризикованим в плані професійного росту – працювати або ж бути у тісних стосунках із колегами, які вдаються до

жорстокого поводження, натомість має вважатись почесним та професійно заохочуватись належність до тих, хто утримується від подібних дій.

Має існувати такий мікроклімат, в якому вважатиметься за правильне повідомлення про застосування жорстокого поводження будь-ким із колег; має бути усвідомлене те, що вина за жорстоке поводження поширюється від справжнього винуватця на кожного, хто знає або ж повинен знати про те, що мало місце застосування жорстокого поводження, і не робить нічого, аби запобігти цьому або повідомити про це. Це означає, що слід запровадити чітку процедуру повідомлення та визначити засоби захисту осіб, які сигналізуватимуть про подібні випадки.

27. В багатьох країнах, що їх відвідав КЗК, катування або такі дії, як жорстоке поводження під час виконання службових обов'язків, застосування сили для отримання зізнання, перевищення повноважень тощо кваліфікуються як окремі склади злочину, що тягнуть за собою порушення кримінальної справи. КЗК схвалює існування подібних правових положень.

Однак, КЗК відзначив, що в окремих країнах органи влади, які мають провадити розслідування, наділені значними дискреційними повноваженнями порушувати кримінальну справу та проводити попереднє розслідування тоді, коли інформація про можливе жорстоке поводження з позбавленими волі особами вже оприлюднена. На думку Комітету, навіть у разі відсутності формальної скарги, такі органи влади повинні бути **зобов'язані за законом відкривати кримінальну справу та розпочинати розслідування** відразу, як тільки вони отримують достовірну інформацію з будь-якого джерела про те, що позбавлені волі особи стали жертвою жорстокого поводження. У зв'язку із цим слід зауважити, що правові рамки відповідальності будуть посилені, якщо посадові особи (поліцейські, керівництво в'язниць тощо) будуть формально зобов'язані повідомляти негайно відповідні органи в разі, як тільки їм стане відомою будь-яка інформація, що вказуватиме на жорстоке поводження.

28. Існування відповідних правових положень саме по собі не є достатньою гарантією того, що будуть вжиті відповідні кроки у випадках, коли йдеться про можливе жорстоке поводження. Належна увага має бути приділена тому, щоб **уповноважені органи усвідомили** той важливий обов'язок, який вони мають виконувати у зв'язку із цим.

Той факт, що особи, які утримуються органами охорони правопорядку, повинні постати перед органами провадження слідства або суду, надає затриманим особам дійсну можливість вказати на те, чи були вони піддані жорстокому поводженню. Окрім цього, навіть за відсутності формальної скарги, ці органи можуть своєчасно вжити необхідних заходів, якщо існують інші ознаки (напр. помітні ушкодження або рани, загальний вигляд або ж загальна поведінка особи) того, що жорстоке поводження могло мати місце.

Однак, під час здійснення своїх візитів КЗК часто зустрічався з особами, які стверджували, що вони подавали скарги про жорстоке поводження, якому їх було піддано, прокурорам або суддям, однак особи, яким були адресовані скарги, зовсім не вказували інтересу до цієї теми, при тому, що скажники мали ушкодження або рани на видимих ділянках тіла. Подібний сценарій інколи підтверджувався і фактами, які встановлював КЗК. Наприклад, недавно Комітет познайомився із судовою справою, в якій, окрім зроблених записів про скарги на жорстоке поводження, були зафіксовані також і різні синці та набряки на обличчі, ногах та спині особи, що подала скаргу. Незважаючи на те, що зафіксована в матеріалах справи інформація могла вважатись за безсумнівний доказ застосування жорстокого поводження, відповідні органи не розпочали розслідування у зв'язку з цим і були не в змозі надати правдоподібні пояснення своєї бездіяльності.

Нерідко також має місце ситуація, коли особи бояться заявляти свою скаргу про жорстоке поводження, якому їх було піддано, через те, що коли вони постають перед прокурором чи суддею, там в той же час є присутні ті ж самі представники органів охорони правопорядку, які їх перед цим допитували, або ж цих осіб безсумнівно переконали не робити подібних заяв, мотивуючи тим, що це не в їхніх інтересах.

Є нагальним питання про те, щоб прокурори або судді вживали рішучих дій в разі отримання будь-якої інформації, яка вказуватиме на те, що мало місце жорстоке поводження.

Вони також повинні проводити процедуру таким чином, щоб особи, яких це стосується, мали реальну можливість зробити заяву про те, в який спосіб з ними поводитись.

29. Адекватне оцінювання повідомлень про жорстоке поводження завжди буде непростою задачею. Окремі види жорстокого поводження (наприклад, коли особу душать чи застосовують електрошок) не залишають по собі помітних слідів, або ж не залишають зовсім ніяких слідів, якщо їх застосовували зі знанням справи. Так само і у випадках, коли осіб примушують стояти, сидіти навколішки чи перебувати в іншій незручній позі впродовж кількох годин поспіль чи позбавляють їх сну дійсно не залишається слідів, які можна чітко ідентифікувати. Навіть удари по тілу можуть залишити по собі лише незначні сліди, які важко помітити і які швидко зникають. З цього випливає, що в разі, коли заяви про подібні форми жорстокого поводження надходять до органів прокуратури чи суду, то ці органи повинні бути особливо пильними і в тому, щоб не концентрувати непотрібну увагу на питанні про відсутність фізичних слідів. Це ще в більшій мірі стосується випадків, коли жорстоке поводження, про яке повідомляється, має, в основному, психологічний характер (сексуальне приниження, загроза життю чи здоров'ю ув'язненої особи та/або членів її сім'ї тощо). Для правильної оцінки достовірності скарг на жорстоке поводження може постати необхідність збору свідчень від усіх осіб, яких це стосується, своєчасного відвідання з інспекцією місця подій та/або здійснення огляду лікарями-фахівцями.

Кожного разу, коли особа, яку підозрюють у скоєнні кримінального злочину, подає до судді або прокурора скаргу на жорстоке поводження, такі скарги повинні бути зафіксовані в письмовому вигляді; негайно має бути видане розпорядження щодо проведення медичної експертизи (якщо це необхідно, то слід здійснити огляд психіатром-судмедекспертом), а також мають бути вжиті необхідні кроки для забезпечення того, щоб на підставі таких скарг було проведено належне розслідування. Такий підхід має застосовуватись незалежно від того, чи особа-скаржник має видимі сліди зовнішніх ушкоджень, чи ні. Навіть за відсутності сформульованої скарги про жорстоке поводження має бути запропонована медична експертиза у випадках, коли є інші підстави вважати, що особа могла стати жертвою жорстокого поводження.

30. Важливо також, щоб було усунуто перешкоди для доступу особи (яку можуть позбавити волі, не доставляючи при цьому до прокурора або до судді), що скаржиться на жорстоке з нею поводження, до лікаря, який уповноважений видавати документ-сертифікат судово-медичної експертизи, що визнається суддівськими та прокурорськими органами. Доступ до такого лікаря не повинен залежати, наприклад, від попереднього дозволу органів, які проводять розслідування.

31. КЗК в окремих своїх доповідях про візити до країн мав можливість давати оцінку органам, які були вповноважені проводити офіційне розслідування та порушувати кримінальну справу або дисциплінарне розслідування у справах, в яких йшлося про скарги на жорстоке поводження. При цьому Комітет враховував судову практику Європейського

суду з прав людини, так само як і стандарти, що захищаються міжнародними правовими документами. Сьогодні вже є визначеним принципом те, що **результативне розслідування справи**, яке дає змогу визначити та покарати відповідальних за жорстоке поводження осіб, є необхідним для того, щоб надати практичного змісту забороні катувань та нелюдського, чи такого, що принижує гідність, покарання або поводження.

Для того, щоб діяти згідно з цим принципом, передбачається, що органи, яким доручено проводити розслідування, матимуть всі необхідні як людські, так і матеріальні ресурси. Окрім цього, подібні розслідування повинні відповідати певним основним критеріям.

32. Для того, щоб розслідування справи про можливе жорстоке поводження було ефективним, важливо, щоб особи, які відповідають за проведення такого розслідування, були незалежними від тих, хто фігурує в цій справі. В окремих правових системах визначається такий порядок, що всі скарги на жорстоке поводження з боку поліції або представників інших правоохоронних органів повинні надійти прокурору, і саме він, а не представники поліції, ухвалюють рішення про те, чи варто проводити попереднє розслідування за скаргою. КЗК схвалює такий підхід. Однак нерідкими є і випадки, коли повсякденна відповідальність за проведення розслідування передоручається знову працівникам правоохоронних органів. В подібних випадках участь прокурора обмежується наданням інструкцій тим посадовим особам, які проводять розслідування справи, визнанням отриманих результатів та ухваленням рішення щодо того, чи слід в даному випадку порушувати кримінальну справу. Важливо також забезпечити, щоб посадові особи, яким доручається розслідування справи, не належали до того ж підрозділу, до якого належать ті, відносно кого здійснюється розслідування. В ідеалі ті, кому практично доручено здійснити розслідування справи, повинні бути повністю незалежними від інституції, щодо якої подана скарга. Окрім того, прокурор повинен здійснювати тісний та ефективний контроль за практичним проведенням розслідування справи щодо можливого жорстокого поводження з боку службовців правоохоронних органів. Прокурорам слід надати точні вказівки щодо того, якого саме нагляду за проведенням слідства від них очікують.

33. Розслідування щодо можливого жорстокого поводження з боку посадових осіб має бути повним і закінченим. Таке розслідування повинно дозволити визначити, чи було виправданим застосування сили або інших використаних засобів за обставин даної справи, а також встановити, і, якщо це необхідно, покарати відповідних осіб. Тут йдеться про зобов'язання не щодо результату, а щодо засобів. Таке зобов'язання вимагає вжити всіх розумних засобів для того, щоб зібрати докази щодо фактів, про які йде мова, в тому числі, окрім іншого, встановити особи потерпілих та опитати їх, підозрюваних та можливих свідків (наприклад, чергових поліцейських або інших ув'язнених), конфіскувати засоби, які могли використовуватись як знаряддя для жорстокого поводження, а також зібрати результати висновків судмедекспертів. Якщо це необхідно, слід провести відповідний розтин трупа, що передбачає повний та ретельний запис всіх ушкоджень, а також об'єктивний аналіз клінічних досліджень, в тому числі й щодо причини смерті.

Розслідування має бути також проведено в повному обсязі. КЗК зустрічався з випадками, коли, всупереч численним повідомленням про інциденти та факти, які стосувались можливого жорстокого поводження, проведення розслідування справи було невинувато обмеженим, важливі епізоди та супроводжуючі обставини, які вказували на жорстоке поводження, залишались без розгляду.

34. У зв'язку із цим КЗК бажає чітко зазначити, що у нього є серйозні зауваження щодо практики, яка спостерігається в деяких країнах і полягає в тому, що співробітники правоохоронних органів чи працівники пенітенціарних закладів одягають маски чи капюшони з прорізами для очей у випадках здійснення арешту, проведення допиту чи приборкання заворушень у в'язниці. Цілком зрозуміло, що це ускладнюватиме ідентифікацію потенційних підозрюваних в разі подання скарг про жорстоке поводження. Подібна практика має перебувати під чітким контролем і вживатись лише у виключних випадках, коли в цьому є нагальна необхідність. Подібна практика може бути виправдана в надзвичайно рідких випадках, якщо не взагалі заборонена, коли йдеться про місця позбавлення волі.

Подібним чином, має бути безсумнівно заборонена практика, яку можна спостерігати в окремих країнах, і яка полягає в тому, що поліція надягає затриманим пов'язку на очі. Це може спричинити велику перешкоду для кримінального розслідування проти тих, хто вдається до катування чи жорстокого поводження, що і справді мало місце в декількох конкретних випадках, про які стало відомо КЗК.

35. Для того, щоб бути ефективним, розслідування повинне проводитись швидко і без зволікань. КЗК зустрічався з випадками, коли проведення необхідного розслідування здійснювалось із безпідставним запізненням, або ж прокурори чи судді явно не вдавались до наданих в їхнє розпорядження правових засобів для реагування на скарги чи відповідну інформацію про жорстоке поводження. Подібні розслідування були розтягнуті на невизначений час або взагалі припинені, і співробітникам правоохоронних органів, яких підозрювали у застосуванні жорстокого поводження, вдалось повністю уникнути кримінальної відповідальності. Іншими словами, відповідь на незаперечні докази серйозних порушень була зведена до такого «розслідування», яке навіть не можна називати цим терміном.

36. Окрім критеріїв, які вже були згадані вище, для проведення ефективного розслідування необхідним є також елемент достатнього громадського контролю за розслідуванням справи або за її результатами з тим, щоб як в теорії, так і на практиці мала місце відповідальність за неналежні дії. В різних ситуаціях вимагається різний рівень такого громадського контролю. У надзвичайно серйозних випадках може бути поставлено питання про відповідне публічне розслідування справи. В кожному випадку жертва, (або, в окремих випадках, її родичі) мають брати участь в процедурі розслідування в тому необхідному обсязі, який потрібен для захисту її законних інтересів.

37. **Дисциплінарне розслідування** є додатковим засобом проти жорстокого поводження і може здійснюватись паралельно до процедури кримінального розслідування. Дисциплінарна провинність кожного відповідного службовця має бути об'єктом систематичного контролю, незалежно від того, чи правопорушення, про яке йдеться, було визнане кримінальним злочином. КЗК рекомендував у зв'язку із цим запровадити декілька процедурних гарантій, наприклад, щоб до складу комісій, яким доручено проводити відповідні дисциплінарні розслідування в поліції входив, як мінімум, один незалежний експерт.

38. Розслідування можливих дисциплінарних правопорушень, вчинених співробітниками правоохоронних органів, може бути покладене на департамент внутрішніх розслідувань в структурі відповідної служби. Однак КЗК настійливо рекомендує створення цілком незалежних органів розслідування. Подібний орган повинен мати повноваження видавати розпорядження розпочинати проведення дисциплінарного розслідування.

Незалежно від формальної структури такого органу розслідування, КЗК вважає, що має бути забезпечена відповідна поінформованість населення щодо діяльності цього органу. Окрім можливості для окремих осіб звертатись безпосередньо до такого органу зі скаргами на жорстоке поводження, має також бути обов'язковим для органів державної влади, зокрема, таких, як поліція, реєструвати всі заяви, які потенційно можуть стати подібними скаргами; для цього слід запровадити відповідні формуляри, які підтверджуватимуть отримання скарги і стверджуватимуть тим самим, що це питання буде розглянуте.

Якщо в якомусь конкретному випадку буде встановлено, що дії відповідних посадових осіб можуть бути визначені як кримінальні, то цей орган розслідування повинен буз жодних зволікань безпосередньо повідомити уповноважені органи прокуратури.

39. Слід забезпечити, щоб особам, які могли постраждати від жорстокого поводження з боку співробітників правоохоронних органів, не відмовляли звертатись зі скаргами. Наприклад, слід уважно стежити за тим потенційним негативним ефектом, який приховує у собі можливість звернення таких посадових осіб із позовом про дифамацію проти особи, яка нібито безпідставно звинуватила їх у жорстокому поводженні. Має бути забезпечений баланс між законними інтересами сторін, що змагаються. У зв'язку із цим слід також звернутись і до окремих позицій, що вже були викладені в пункті 28.

40. Будь-який доказ жорстокого поводження з боку державних службовців, який стає очевидним в результаті слухання справи в порядку **цивільного судочинства**, так само має бути ретельно вивчений. Наприклад, у справах, в яких йдеться про успішне задоволення позову про відшкодування майнової шкоди або ж про досягнення дружнього позасудового врегулювання, якщо в основі справи фігурують і насильницькі дії з боку поліцейських, КЗК рекомендує здійснити незалежний перегляд таких справ. Подібний перегляд повинен мати на меті з'ясування того, чи, з огляду на природу і серйозність скарг, які подаються проти відповідних службовців поліції, має (знову) бути розглянуте питання про порушення кримінального та/або дисциплінарного розслідування.

41. Є цілком очевидним те, що яким би результативним не було проведення розслідування справи, воно не матиме належного ефекту, якщо **покарання, які будуть накладені за жорстоке поводження, будуть невідповідними**. Якщо жорстоке поводження є доведеним, то за цим має слідувати відповідне покарання, що справлятиме сильний переконливий вплив. І, навпаки, накладення незначного покарання лише породжуватиме атмосферу безкарності.

Звичайно ж, судові органи є незалежними, і, відповідно, вільними у визначенні міри покарання в кожному конкретному випадку, виходячи при цьому з норм, визначених законодавством. Однак, в цьому наборі норм проглядає чіткий намір законодавця: система кримінального судочинства має виробити чітке ставлення до катувань та інших форм жорстокого поводження. Так само і санкції, які накладаються за висновками, зробленими в результаті дисциплінарного розслідування, мають відповідати серйозності самого випадку.

42. Нарешті, ні в кого не повинен виникати сумнів щодо **зобов'язань держави боротись із безкарністю**. Це буде підтримкою крокам, які будуть вживатись на всіх інших рівнях. В разі необхідності, такі органи влади повинні, не вагаючись, шляхом формальної заяви на найвищому політичному рівні оприлюднити чітке послання про те, що до катування або до інших форм жорстокого поводження може бути лише «нульова толерантність».